

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АГРОКЛИМАТОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИЙКАРЫН САЛҒАН УСТАЗ

Баллиева Р.,
Ходжаева Г.А.
Қарақалпақ мәмлекетлик
университети, Өзбекстан

Аннотация. Данная статья посвящена научно-педагогической деятельности основоположнику агроклиматической науки в Каракалпакстане профессору Дж.Матмуратову. Здесь дана краткий анализ научной деятельности ученого.

Ключевые слова: климат, агроклиматология, климатические ресурсы, термические ресурсы, районирование.

Abstract: This article is devoted to the scientific and pedagogical activities of the founder of agroclimatic science in Karakalpakstan, Professor J. Matmuratov. Here is a brief analysis of the scientist's scientific activities.

Key words: climate, agroclimatology, climatic resources, thermal resources, zoning

Жолдас Матмуратов өз өмирин Қарақалпақстан географиясынын раўажланыўына хэм ондағы машқалаларды, соның ишинде Қарақалпақстанның агроклиматологиялық жағдайын тереңнен үйрениўге бағышлады.

Агроклиматология - климатология илиминиң бир бөлими болып, аўыл хожалығының раўажланыўында баслы фактор болған климатты үйренеди. Топырақ хэм оның өнимдарлығы, қурғақлықтағы суў ресурслары хэм өсимлик дүньясының өсип раўажланыўы климат пенен тиккелей байланыслы. Климат жағдайына қарай аўыл хожалығын қәнигелестириў хәмийше мақсетке муўапық болып келген. Хәзирги ўақытда планетамыздың климатының ысып кетиў жағдайына байланыслы бул илим тараўына талап және де артып бармақда. Себеби, агроклимат көрсеткишлердиң анық бир район бойынша бир неше он жыллық қайталаныўының есапқа алыныўы аўыл хожалық егинлери хэм олардың сортларының климат жағдайына сәйкеслиги дәрежесин анықлайды.

Климатология хэм агроклиматология илиминиң тийкарын салыўшы рус илимпазлары А.И.Воейков, Г.Т.Селянинова, П.И.Колоскова, Ф.Ф.Давитая, И.А.Гольцберг, С.А.Сапожникова қатарларында Өзбекстанлы илимпаз Л.Н.Бабушкинде бар еди. Л.М.Бабушкин Орта Азия мәмлекетлик университетиниң география факультетинде ислеп жүргенинде өзиниң зейинлиги, мийнеткешлиги, тез уғып алыў қәбилети менен басқа студентлерден ажралып турыўшы студент сыпатында Жолдас Матмуратов оның дыққатын тартады хэм оған Қарақалпақстан аймағының климатын хэм агроклимат шараятын үйрениўди мәсләхәт етеди. Кейин ала “Қарақалпақстан Республикасының агроклиматлық ресурсларының өзгешелиги” деген темадағы кандидатлық илимий жумысына илимий басшылық қылады. Бизиң республикамыз тийкарынан аўыл-хожалығына қәнигелескенликтен климатлық

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАССЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ»

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

жақтан баға беріу хэм оны районластырыу жүдә зәрүр. Әсиресе, суўғарып егилетуғын дийханшылық хэм шарўашылық ушын, кең майданға ийе жайлаўлардан өнимли пайдаланыу ушын агроклиматлық баға беріу жүдә үлкен әҳмийетке ийе.

Суўғарып егилетуғын дийханшылық хожалықларына, термикалық ресурслар, вегатациялық дәўир хэм климаттың хәр қыйлы қубылысларын есапқа алыу, шарўашылық, жайлаўлар ушын тәбийий ығаллық, термик ресурслар, қысқа дәўирли шөп өсимликлериниң вегатация дәўири хэм суўық қәўипли аймақлар ажыратыу болып есапланады. Жолдас ағаның илимий жұмыслары усы машқалаларға хэм оны шешиўге бағышланған еди. Бул машқалаларды шешиўде климат жағдайларын хэм оған тәсир етиўши факторларды үйрениўден баслады. Соның нәтийжесинде Қарақалпақстан климатының қәлиплесиўиндеги тийкарғы нызамлықлар анықланылды.

Солардың ишиндеги ең тийкарғысы республикамыздың тегислик рельефине ийе болғанлықтан арқадан келетуғын суўық ҳаўа массаларының иркинишсиз кирип келиўи ҳаўаның суўып кетиўине, әсиресе қысқы температураның кескин түсип кетиўине алып келеди. Соның менен бирге аймағымыз рельефи тегислик болыўына қарамай климаты бир қыйлы емес. Буған жер бетиниң хәр қыйлы қатлам менен қапланыўы, мысал ретинде Қарақалпақ Үстирти хэм Қызылқум шөлинде континентал климат тез пайда болса, өсимлик қапламына бай дельта бойларында бираз жумсағырақ болатуғынлығын бир нешше жыллық метеорологиялық мағлыўматларды жыйнаў, оны есаплаў хэм анализлеў арқалы көрсетип берди. Мысалы, Қарақалпақ Үстиртиниң жыллық орташа төмен температурасы $8,4^{\circ}\text{C}$ ты қураса, түслик районларда бул көрсеткиш $12,5^{\circ}\text{C}$ ты қурайды.

Соған байланыслы ең суўық район бул Үстирт район болса, түслик район қолайлы климат жағдайына ийе деп жуўмақ шығарды. Үстирт районында агроклиматлық вегатациялық дәўир 205 күнди қураса, түслик районларда 290 күнди қурайды, яғный 1 ай ерте бәхәр келеди деген сөз. Улыўма $+5^{\circ}\text{C}$ жоқары жыллық температура арқа районларда 4000°C ды қураса, түслик районларда 4350°C тең. Соны есапқа алып Қарақалпақстанда егилетуғын хәр бир егин ушын (мәселен, пахта, мәкке, салы, жоңышқа ҳ.т.басқаларға) термикалық ресурслардың коэффициентин ислеп шықты [3]

Буннан басқа ҳаўа райының қолайсыз, зыян келтириўши қубылыслары бәхәрги хэм гүзги суўық түсиўлер, ҳаўаның жоқарғы температурасы хэм буған байланыслы қурғақшылық күнлери анықланып, олардың алдын ала болжаўларын (прогноз) ислеп шықты.

Аўыл хожалық егинлерин жетистириў хэм ислеп шығарыўда термикалық ресурслар менен бир қатарда суў ресурслары да зәрүрли элемент есапланады. Бирақ, бул аймақта суў ресурслары қорының жылдан-жылға кемейип баратырғанлығын есапқа алып хэм оннан рационал пайдаланыу нәтийжесинде

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАССЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ»

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

аўыл-хожалығында болатуғын унамсыз кублыслардың алдын алыў хэм жақсылаў ушын бир қанша илимий жақтан мәсләхәтлерин берди. Егерде бул мақсетлер ушын суў ресурсларынан рационал пайдаланбаса Арал теңизи хэм Арал бойы регионлары ушын болатуғын экологиялық апатты алдынан болжап айтқан еди. Тилекке қарсы, бул пикирлери кеңес дәўиринде есапқа алынбады, хәттеки бул алдынан айтылған болжаўға қарсы пикирлер де билдирилди [1].

Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейин Арал бойының экологиялық жағдайына үлкен кеўил аўдарылды. Жолдас аға Матмуратов бул машқалаларды шешиў мәселесинде де белсене қатнасты.

Ол Арал теңизи қәддиниң пәсейиўи нәтийжесинде Түслик Арал бойы аймағының климатының өзгергенлигин дәлиллеў ушын метеостанциялардың 50 жыллық мағлыўматларын анализлеген хэм төмендеги климат өзгерислерин анықлаған.

Жазда болатуғын жоқары температуралардың көтерилиўи (44°C хэм 46°C), бундай температуралардың хаўаның курғақлығын кемейтип, егинлерди ыссы урып кетиў кәўпин туўдыратуғынлығын, бәхәр хэм гүздиң әдеўир салқын хэм созылып кетиўин, қыраў түсиў сәнелериниң өзгериўи, суўық болмайтуғын дәўирдиң 1,5-2 хәптеге қысқарыўын анықлайды. Булардың барлығы Арал теңизиниң суўының көлеминиң азайып кетиўиниң нәтийжесинде Аралдың атқаратуғын функциясының бузылыўынан келип шыққан өзгерислер екенлигин дәлиллеп бир қанша илимий әнжуманларда мазмунлы баянатлары менен қатнасып хэм бир қанша илимий мақалалар жазды. Бул мийнетлериниң жуўмағы «Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана» монографиясында толық жарытылып берилди[3].

Москва мәмлекетлик университетиниң К.В.Зворыкин басшылығындағы «Оценка земель» лабораториясының илимий хызметкерлери менен тығыз байланыста болып, жерлерге агроклиматлық баҳа бериўдиң хәр қыйлы усылларын биргеликте ислеп шықты. Бул илимий жумысларының жуўмағы ретинде Москва мәмлекетлик университетиниң “Вестник” журналының география сериясында 1975-жыл «Природное агроэкологическое районирование Нижнеамударьинской сельскохозяйственной области» деп аталған мақаласы басылып шықты. Бул мақала агроэкология тараўындағы жаңа қәдемлер еди.

Ж.Матмуратовтың бул илимий бағдары әмелий әхмийетке ийе. Ол Қарақалпақстанның климат шараятларының қәлиплесиў нызамлықларын ашып бериў менен бирге агроклиматлық районластырыў ислеп аўыл хожалығын мақсетли раўажландырыўға да өз үлесин қосты [2].

Ж.Матмуратов узақ жыллар даўамында алып барған илимий изленислериниң нәтийжесинде 50 ден аслам илимий мақалалар, монографиялар, брошюралар жазып қалдырды. Устаздың “Қарақалпақстан АССРы климаты аўыл хожалығы көз-қарасынан” (1964), “«Қарақалпақстан

АССРының агроклиматлық районлары» (1968), «Қарақалпақстан АССР ының тәбийий географиясы» (1968), «Агроклиматическое и сельскохозяйственное районирование ККАССР» (1968), «Қарақалпақстан АССРының суў хәм минерал ресурслары» (1973), Қарақалпақстан АССРының тәбийий шараяты хәм тәбийий ресурслары (1988), «Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана» (1989-жылы), «Қарақалпақстан Республикасының географиясы» (7-8 класс мектеп оқыўшылары ушын сабақлық, 1993-жылы) атамасындағы илимий мийнетлери бүгинги күни де қунын жоғалтпай, бақалы илимий дереклер сыпатында алымлар, оқытыўшылардың жазыў столынан орын алған [5].

Оның ақырғы орта мектептиң 7-класс оқыўшылары ушын арналған сабақлығы 2-рет 1997-жылы, 3-рет 2004-жылы баспадан шығарылды [4].

Сондай-ақ, профессор Ж.Матмуратов бурынғы аўқам ўақтында дүзилген Өзбекстан энциклопедиясының Қарақалпақстан бойынша көплеген материалларыныңда автор болып саналады.

Ж.Матмуратов Өзбекстанда хәм Қарақалпақстанда география илиминин раўажланыўына салмақлы үлесин қосты. Ол Өзбекстан география жәмийети Президиумының ағзасы, Москва мәмлекетлик университетинин география илимлери бойынша методикалық кеңесинин ағзасы, Қарақалпақстан Билим жәмийетинин «Жер ҳаққындағы илим» илимий методикалық секциясын басқарды.

Ж.Матмуратовтың республикамыздың илимин билимлендириў системасын хәм мәдениатын раўажландырыўға қосқан салмақлы үлеси жоқары бақаланды. Оған 1981-жылы «Өзбекстанға хызмет көрсеткен муғаллим», 1984-жылы «Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери» деген хұрметли атақлар берилди. Ол «СССР жоқары мектебинин ағласы» хұрметли атағына да ийе болды. Жемисли илимий хәм илимий-педагогикалық хызметлери ушын оған профессор илимий атағы берилди.

Профессор Ж.Матмуратовтың Қарақалпақстан географиясын раўажландырыўға хәм бул пәнниң жоқары, орта арнаўлы оқыў орынларында оқытылыўында, жоқары қәнигели маман кадрлар таярлап шығарыўда қосқан үлеси, оның қалдырған илимий хәм илимий-педагогикалық мийраслары, халық ийгилиги ушын аянбай ислеген ибаратлы хызметлери өзине тән жарқын из қалдырды.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Баллиева Р., Наурузбаева Г. ПРИРОДНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ОСОБЕННОСТИ РАЗМЕЩЕНИЯ НАРОДОВ ПРИАРАЛЬЯ //ГЕОГРАФИЯ: ПРИРОДА И ОБЩЕСТВО. – 2022. – №. 2.
2. Матмуратов Дж. Природное районирование для сельского хозяйства на примере Каракалпакстан. // Материалы VI Межвузовского Конгресса по природному и экономико-географическому районированию СССР для сельского хозяйства. (27-29 мая 1971 г.). Изд. МГУ, 1974

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАССЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ»

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

3. Матмуратов Дж. Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана, Нукус, 1989 С. 244-245
4. Матмуратов Дж., Жаббарбергенов К., Алланазаров К. Қарақалпақстан Республикасының табиғий географиясы. (Орта мектептиң 7-класс оқыўшылары ушын сабақлық) - Нөкис, Билим. 2004.
5. Xodjaeva G. A., Jiemuratova G. O. GEOGRAFIYA DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH //FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI. – 2023. – С. 616-618.